

Karolina Rozmarynowska

Sytuacja graniczna jako moment doświadczenia siebie w ujęciu Karla Jaspersa

Studia Philosophiae Christianae 48/3, 165-183

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KAROLINA ROZMARYNOWSKA
Instytut Filozofii UKSW, Warszawa

SYTUACJA GRANICZNA JAKO MOMENT DOŚWIADCZENIA SIEBIE W UJĘCIU KARLA JASPERSA

Słowa kluczowe: sytuacja graniczna, doświadczenie siebie, Jaspers Karl, podmiotowość

1. Wstęp. 2. Człowiek jako „byt w sytuacji”. 3. Sytuacja graniczna, czyli „skok poza empirię”. 4. Doświadczenie siebie w sytuacji granicznej. 5. Egzystencjalny charakter podmiotowości. 6. Zakończenie.

1. WSTĘP

Tematem niniejszego artykułu jest związek, jaki zachodzi między przeżyciem sytuacji granicznej a doświadczeniem siebie, rozumianym jako doświadczenie własnej podmiotowości. Wielu filozofów ujmuje podmiotowość jako możliwość działania, sprawstwo. Doświadczenie własnej podmiotowości w tym ujęciu stanowi przeżycie bycia autorem własnych działań, które jest (w przeciwieństwie do doświadczenia własnej tożsamości) doświadczeniem siebie w czynie, w danej chwili. Warto zauważyć, że najbardziej znaczącymi momentami w życiu podmiotu są tzw. sytuacje graniczne. Wynika z tego, że doświadczenie sytuacji granicznych jest szczególnym rodzajem doświadczenia siebie. Aby wyjaśnić, na czym polega ta wyjątkowość, odwołam się do koncepcji Karla Jaspersa, która powszechnie jest uważana za klasyczne opracowanie problematyki sytuacji granicznych. Sięgając do rozważań niemieckiego filozofa, postaram się wskazać, jaki związek zachodzi między przeżyciem sytuacji granicznej a doświadczeniem siebie.

2. CZŁOWIEK JAKO „BYT W SYTUACJI”

Zanim możliwe będzie rozstrzygnięcie tytułowej kwestii, trzeba wyjaśnić, czym są sytuacje graniczne. Aby uchwycić istotę tych sytuacji, należy wskazać, że zdaniem Jaspersa, bycie w sytuacji jest jednym z naczelných wymiarów ludzkiego sposobu bycia. Sytuacja, co usiłuje pokazać niemiecki filozof, obejmuje ogół więzi wynikających ze wzajemnego oddziaływania, jakie zachodzi między życiem człowieka a światem zewnętrznym. Zgodnie z myślą Jaspersa, człowiek jest zatem bytem w sytuacji, tzn. jest zawsze związany z określonymi warunkami, w jakich żyje, okolicznościami, w jakich działa, celami, które sobie stawia i ocenami, które wyraża. Z punktu widzenia jednostki, sytuacja daje możliwość dokonania czegoś niepowtarzalnego, absolutnie jedynego. Jaspers wątpi jednak, czy możliwe jest całkowite zdystansowanie się od sytuacji i jej poznanie. W związku z tym, że człowiek zawsze jest w sytuacji, wydostając się z jednej sytuacji, wpada w inną. Nie jest on w stanie nie „być-w-sytuacji”, jest to bowiem, jak określa Edwin Latzel, modus jego bycia¹. Oznacza to, że sytuacja jest nierozzerwalnie związana z ludzką aktywnością. Jaspers zdaje więc sobie sprawę z tego, że człowiek nie tylko znosi sytuacje, tzn. jest ich biernym odbiorcą, ale również je powoduje, zgodnie ze swoimi zamiarami. Jak wyjaśnia, „być w sytuacji oznacza działać celowo, potykając się o granice, jakie wyznaczają świat i nasze przyrodzone właściwości”². Sytuacja obejmuje zatem rzeczywistość obdarzoną określonym sensem – fizycznym i psychicznym, który dla człowieka może oznaczać korzyść lub stratę, szansę lub ograniczenie³.

¹ Por. E. Latzel, *The Concept of 'Ultimate Situation' in Jaspers' Philosophy*, tłum. z niem. G. L. Kline, w: *The Library of Living Philosophers. The Philosophy of Karl Jaspers*, red. P. A. Schilpp, New York 1957, 187, 195.

² R. Rudziński, *Jaspers*, Warszawa 1978, 106.

³ Por. K. Jaspers, *Sytuacje graniczne*, tłum. z niem. M. Skwieciński, w: R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 187.

3. SYTUACJA GRANICZNA, CZYLI „SKOK POZA EMPIRIĘ”

Tym konkretnym sytuacjom, w których człowiek rozwija swoje indywidualne cechy charakteru, Jaspers przeciwstawia sytuacje graniczne. W czym tkwi istota tych sytuacji? Jak wyjaśnia Roman Rudziński, komentator poglądów Jaspersa, „graniczne (...) nie są takie sytuacje, które ujawniają się bezinteresownemu obserwatorowi, lecz takie, które napotykaamy dążąc w praktyce życiowej do realizacji postulatu, zawartego w strukturze metafizyki klasycznej: odnaleźć więź z absolutem w myśleniu i działaniu, uprawomocnić absolutnie i doświadczyć tego, co zawiera się w obramowaniu sensu. Tylko dążąc do wartości absolutnej, doświadczam cierpienia, śmierci, winy, walki, jako dowodów jej nieobecności. Tylko w tym dążeniu do tego, co trwałe, co daje absolutny punkt oparcia, doświadcza jednostka nieobecności absolutu. Nieobecność absolutu – to definicja sytuacji granicznych”⁴. Jaspers jest przekonany, że sytuacje graniczne są niezmiennie, niepoznawalne i nieuchronne, ponieważ zawsze towarzyszą naszej obecności w świecie⁵. Nie poddają się żadnemu opisowi, nie można ich więc w jakikolwiek sposób wyrazić, przedstawić ani przekazać⁶. Sytuacje ostateczne ogarniają nagle, niespodziewanie, w sposób nieprzewidywalny, niedający się wyjaśnić. Stają się one sytuacjami granicznymi, gdy człowiek doświadcza ich w sposób świadomy, „z otwartymi oczami”. Sytuacje konkretne i sytuacje graniczne wskazują zatem, na co zwraca uwagę Czesława Piecuch, na dwa różne doświadczenia i dwa odmienne wymiary bytu ludzkiego: empiryczny, uwikłany w warunki życia, i egzystencję, która wymaga skoku poza empirię⁷. Te dwa wymiary są więc,

⁴ R. Rudziński, *Człowiek w obliczu nieskończoności. Metafizyka i egzystencja w filozofii Karla Jaspersa*, Warszawa 1980, 62.

⁵ Podobną tezę głosi R. A. Chervitz, który pisze: „To exist is to live forever in the midst of ultimate situations”. R.A. Chervitz, *Rhetoric and Philosophy*, Hillsdale 1990, 224.

⁶ „I cannot analyze them from a cool distance”. E. Latzel, art. cyt., 191.

⁷ Por. Cz. Piecuch, *Doniosłość egzystencjalna i etyczna doświadczenia sytuacji granicznych w ujęciu Karla Jaspersa*, w: *Etyka wobec sytuacji granicznych*, red. D. Probuca, Kraków 2007, 38-39.

z jednej strony komplementarne, a z drugiej zaś przeciwstawne, tzn. w sytuacjach granicznych byt empiryczny zostaje zakwestionowany.

Jak wynika z powyższych opisów, w sytuacjach granicznych normy znane z codziennego doświadczenia przestają służyć człowiekowi za regulatory postępowania. Świadome przeżywanie sytuacji granicznych często powoduje rozpad poglądów i przekonań, uznanych dotąd za oczywiste⁸. W tym obszarze nie istnieją moralne standardy, kierujące ludzkimi wyborami, decyzjami i działaniami. Oznacza to, na co zwraca uwagę Jadwiga Mizińska, że w sytuacjach granicznych jednostka nie ma do czego się odwołać, tzn. nie odnajduje normy czy zasady postępowania właściwej dla okoliczności, w których się znajduje⁹. Jaspers dochodzi nawet do wniosku, że jednostka „nie (...) jest (...) w stanie wiedzieć, co w ogóle człowiek winien czynić, co dla wszystkich jest prawdą jedyną, wspólną, absolutną. Ona właśnie nie istnieje dla ludzi”¹⁰.

Po tych wstępnych uwagach warto przyjrzeć się, w jaki sposób Jaspers definiuje sytuacje graniczne. Jak wyjaśnia, sprowadzają się one do tego, że „stale znajduję się w jakichś sytuacjach, że nie mogę żyć bez walki i cierpienia, że biorę na siebie winę i nie mogę tego uniknąć, wreszcie, że muszę umrzeć”¹¹. Sytuacje graniczne są zatem niezmiennne, zmienia się jedynie sposób, w jaki się przejawiają. Nie da się ich jednak żadną miarą poznać, wyjaśnić, ani odnieść do czegoś innego. Jaspers dostrzega, że sytuacje graniczne przysługują bytowi empirycznemu jako takiemu. Oznacza to, że o ile byt empiryczny istnieje,

⁸ Ciekawie na ten temat pisze D.K. Naugle: „The conscious experience of ultimate situations, situations which previously had been covered over with the hard shells of objectively self-evident forms of life, worldviews, beliefs and ideas; and the movement of limitless reflection, of dialectic, initiate a process which ends with dissolution of what was previously a self-evident shell”. D.K. Naugle, *Worldview. The History of a Concept*, Michigan–Cambridge 2002, 125.

⁹ Por. J. Mizińska, *Holocaust jako graniczne doświadczenie ludzkości*, w: *Etyka wobec sytuacji granicznych*, dz. cyt., 104.

¹⁰ K. Jaspers, *Szyfry transcendencji*, tłum. z niem. Cz. Piecuch, Toruń 1995, 18.

¹¹ Tenże, *Sytuacje graniczne*, dz. cyt., 188.

to istnieje zawsze w sytuacjach granicznych¹². Oczywiście jednostka może zaprzeczać temu doświadczeniu, tzn. „zamykać oczy” na sytuacje graniczne, co rzecz jasna nie zmienia faktu ich istnienia. Jednakże takie próby ucieczki skutkują tym, że człowiek zatracą się całkowicie w empirii. Jaspers dochodzi bowiem do wniosku, że „przeżywać sytuacje graniczne i egzystować to jedno i to samo”¹³. Z przytoczonych słów wynika, że tylko wówczas jesteśmy sobą, czyli egzystencją¹⁴, gdy świadomie wkraczamy w sytuacje graniczne. Pozwalają one uświadomić jednostce, czym jest autentyczne bycie¹⁵. Teza ta wynika z faktu, że „wzlot bytu we mnie” dokonuje się w absolutnej samotności, która, jak już wiadomo, towarzyszy sytuacjom granicznym. Przeżywając sytuacje graniczne, jednostka staje się egzystencją, ponieważ, jak argumentuje Jaspers, przechodzi trzystopniowy proces przemiany „od empirycznego bytu świata do substancjalnej samotności podmiotu wiedzy uniwersalnej wobec problematyczności wszystkiego; od rozpatrywania wszystkiego z punktu widzenia mego koniecznego udziału w świecie kłęski do rozjaśnienia możliwej egzystencji; od istnienia empirycznego jako możliwej egzystencji do rzeczywistej egzystencji w sytuacjach granicznych”¹⁶. Wiele wskazuje na to, że te trzy przemia-

¹² Por. tamże. Por. także E. Latzel, art. cyt., 188.

¹³ K. Jaspers, *Sytuacje graniczne*, dz. cyt., 189.

¹⁴ Egzystencja, w ujęciu Jaspersa, oznacza specyficznie ludzkie istnienie, niepozwierzalne i konkretne, które stanowi realizację ideału „życia autentycznego”. Ten ludzki sposób bycia znamionuje nieokreśloność i wolność. Egzystencji nie można sprowadzić do żadnych zewnętrznych kategorii, dlatego swój sens musi nadać sobie sama. Egzystencja, jak wynika z rozważań Jaspersa, ma podwójne znaczenie. Oznacza ona zarazem rezultat egzystencjalnego urzeczywistnienia się człowieka i jednocześnie możliwość, zawartą w istnieniu człowieka. „Egzystencji nie można utożsamiać z istotą człowieka lub jego właściwością, ponieważ nie podlega ona adekwatnemu opisowi w kategoriach poznania przedmiotowego. Nie możemy jej również utożsamiać z subiektywnością rozumianą psychologicznie, bowiem, gdyby nią była, podlegałaby obiektywizacji”. M. Potępa, *Spór o podmiot w filozofii współczesnej. Husserl – Heidegger – Gadamer – Jaspers*, Warszawa 2003, 406.

¹⁵ „(...) in such situations self-being can become aware of authentic being”. E. Latzel, art. cyt., 189.

¹⁶ K. Jaspers, *Sytuacje graniczne*, dz. cyt., 194.

ny nie tworzą stałego, jednokierunkowego szeregu, ale mogą występować na przemian w różnej kolejności.

Istota sytuacji granicznych jako takich polega na tym, że jednostka zostaje pozbawiona podstaw, fundamentów, oparcia. Wynika to z kruchości bytu empirycznego, która z kolei ma źródło w jego antynomicznej strukturze. Antynomie to sprzeczności, których nie da się przezwyciężyć. Jak wyjaśnia Jaspers, „antynomiczna struktura bytu empirycznego oznacza, że możliwe są jedynie skończone rozwiązania określonych przeciwieństw (...), podczas gdy przy spojrzeniu na całość wszędzie pojawiają się sprzeczności”¹⁷. Sytuacje graniczne śmierci, cierpienia, walki i winy ukazują poszczególne antynomie, a ich wspólne podłoże tkwi właśnie w antynomicznej strukturze bytu. Jaspers tłumaczy, że „jest ona uświadamiana jako beznadziejna marność w świecie i jako brak podstaw dla woli poszukującej tego, co definitywnie słuszne”¹⁸. Oznacza to, że człowiek dążąc do czegoś wartościowego, musi jednocześnie godzić się na coś, czego nie chce. Sprzeczności są ze sobą tak powiązane, że jednostka nie może odrzucić czegoś negatywnego, nie rezygnując tym samym z tego, co ma wartość, np. wolność wiąże się z zależnością, przynależność z samotnością, a egzystencja z bytem empirycznym.

Antynomiczna struktura bytu może pozostać nieodślonięta jako sytuacja graniczna, gdy jednostka spostrzega owe antynomie jako widz, opowiadając się jednocześnie za bogactwem świata. Jednak, co dostrzega Jaspers, „będzie to życie ze świata, nie zaś ze źródła, staje się ekspansywne, a nie intensywne, nakierowane na różnorodność przeżywania zamiast na egzystencjalną więź ze swą transcendencją”¹⁹. Człowiek działa w świecie niedoskonałym, gdzie obecna jest porażka i cierpienie. Sytuacja graniczna antynomiczności bytu empirycznego zawiera w sobie wszystkie poszczególne sytuacje i wyraża się ostatecznie w sformułowaniu: „byt istnieje tylko wówczas, gdy istnieje

¹⁷ Tamże, 237.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, 238.

był empiryczny; ale istnienie empiryczne jako takie nie jest bytem²⁰. Jest to uświadomienie sobie „najgłębszej niezrozumiałości”. Dlaczego musi istnieć byt empiryczny? Jednostka nie jest w stanie pojąć tej konieczności, a mimo to musi w niej świadomie egzystować. Nie ma bowiem egzystencji bez bytu empirycznego²¹.

W ujęciu Jaspersa źródłem sytuacji granicznych jest zatem fakt, że egzystencja jest nierozzerwalnie związana z bytem empirycznym. Czy można wskazać na inne źródła takich sytuacji? Niektórzy filozofowie utożsamiają sytuację graniczną z konfliktem wartości, wobec którego każde rozwiązanie budzi niepokój. Dylemat moralny pojawia się wówczas, gdy zachowanie jednej wartości oznacza zniszczenie innej. Dramat człowieka polega na tym, że ma on świadomość swej niemocy, która wynika z tragiczności sytuacji. Jakąkolwiek decyzję podejmie, obciąża się winą za niezrealizowaną wartość.

We wszystkich takich przypadkach, na co zwraca uwagę Halina Promieńska, ma miejsce naruszenie tradycyjnej formuły dobra moralnego, tzn. uznawane powszechnie nakazy i zakazy moralne, podział na czyny obowiązkowe, dopuszczalne i niedopuszczalne moralnie, okazuje się nieużyteczny²². Wynika to z faktu, że żadna wartość nie ma mocy obowiązującej sama w sobie, jeśli nie towarzyszy jej akt wyboru ze strony jednostki. Świadomość aksjologiczna, a zatem akty wartościujące i przeżycia wartości, zakorzenione są w jednostkowym życiu. Wartość może być przeżyta i doświadczona, ale nie może być,

²⁰ Tamże, 241.

²¹ Antynomiczność bytu empirycznego powoduje, że to, co „wartościowe” jest uzależnione od warunków, które są negatywne. Por. M. Potępa, dz. cyt., 404.

²² Por. H. Promieńska, *O niektórych dylematach naruszania zasad etyki w sytuacjach skrajnych egzystencjalnie*, w: *Etyka wobec sytuacji granicznych*, dz. cyt., 21-31. Konkretnym, historycznym przykładem sytuacji granicznej jest Holocaust, który zmuszał ludzi do wyborów ostatecznych: między cudzą a własną śmiercią. W przypadku Holocaustu sens splata się z bezsenssem, racjonalność z irracjonalnością, nie sposób zrozumieć tego wydarzenia bez uwzględnienia sfery pozaracjonalnej (pozapojęciowej), w tym emocjonalnej. Jest to sytuacja fizycznej, psychicznej i duchowej zagłady. Por. J. A. Majcherek, *Holocaust a granice relatywizmu*, w: *Etyka wobec sytuacji granicznych*, dz. cyt., 116-117.

jak słusznie zauważa Jaspers, jedynie obiektem wiedzy. Oznacza to, że żaden wybór nie może zostać ostatecznie uzasadniony²³. Przeżywane konflikty zmuszają do wyboru określonej wartości, co zwykle powoduje unicestwienie innej wartości bądź wywołanie niepożądanych skutków. Życie staje się tym samym nieustannym procesem wartościowania. Usiłuje to pokazać Jaspers, twierdząc, że „nie sposób obiektywnie uzasadnić, dlaczego ktoś wartościuje. Człowiek wartościuje, dopóki żyje i odkąd żyje; może sobie swoje wartościowania sformułować, rozjaśnić, zobiektywizować, ale najpierw muszą się one uobecnić i być doświadczone”²⁴.

Co sprawia, że pewne sytuacje określane są mianem granicznych? Otóż, jak zauważa Roman Rudziński, sytuacje zyskują charakter graniczny, kiedy stają się źródłem pytania o możliwość harmonijnego ujęcia świata i naszego własnego życia oraz realność sensu. Stanowią one jednocześnie przeszkodę, swoistą granicę w dążeniu do ładu i jedności świata²⁵. Z perspektywy sytuacji granicznych, czego świadomy jest również Jaspers, nic bowiem nie jest trwałe, nie istnieje żaden punkt oparcia, wszystko staje się względne, skończone, tzn. nie stanowi całości²⁶.

4. DOŚWIADCZENIE SIEBIE W SYTUACJI GRANICZNEJ

Aby zrozumieć, w jaki sposób człowiek doświadcza siebie w sytuacjach granicznych, warto wskazać na dwie cechy, które im przysługują. Z jednej strony mają one charakter tragiczny. Tragiczność polega na konflikcie między praktyką a ideałem dobrego życia i wiąże się często z wyborem wartości. Wówczas człowiek znajduje się w sytuacji

²³ Por. R. Rudziński, *Człowiek w obliczu nieskończoności. Metafizyka i egzystencja w filozofii Karla Jaspersa*, dz. cyt., 56-58.

²⁴ K. Jaspers *Psychologie der Weltanschauungen*, Berlin-Göttingen-Heidelberg 1954, 220, za: R. Rudziński, *Człowiek w obliczu nieskończoności. Metafizyka i egzystencja w filozofii Karla Jaspersa*, dz. cyt., 56.

²⁵ Por. R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 106.

²⁶ Por. K. Jaspers, *Psychologie der Weltanschauungen*, dz. cyt., za: R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 107.

konieczności odrzucenia jednej z wartości. Tragiczność wynika zatem z wolności, która jest zarazem istotą ludzkiej formy bycia i jej przekleństwem. Z drugiej strony sytuacja graniczna umożliwia doświadczenie wzniosłości, które polega na świadomym sprostaniu temu, co przynosi los. Jest to, jak zauważa Ewa Podrez, zdolność wzniesienia się na poziom życia duchowego, transcendowania swojego przyrodnego, biologicznego istnienia. Dzięki aktom transcendowania egzystencja zatem odróżnia się od istnienia empirycznego. Wzniosłość, co ważne, to postawa, która łączy w sobie autentyzm, zaangażowanie, odpowiedzialność i troskę o swoje człowieczeństwo w sytuacji zagrożenia, lęku, cierpienia²⁷. Wówczas to, co przemijalne, skończone i nietrwałe kieruje w stronę tego, co nieskończone i nieprzemijalne. Sytuacja graniczna umożliwia zatem człowiekowi żywe odczucie faktu istnienia, własnego bycia, które w codziennym doświadczeniu jest często niedostrzegalne, zakryte.

Jakie znaczenie dla doświadczenia siebie ma przeżycie sytuacji granicznych? Egzystencja rozumiana przez Jaspersa jako rezultat egzystencjalnego urzeczywistnienia się człowieka (czyli ideał „życia autentycznego”) doświadczana jest jedynie w sytuacjach granicznych, ponieważ wtedy człowiek żyje świadomie, bez złudzeń. Analizując znaczenie egzystencji, niemiecki filozof dochodzi do wniosku, że „podstawowy rys mojej własnej rzeczywistości stanowi to, w jaki sposób myślę o rzeczywistości w sytuacjach najcięższych – na granicy”²⁸. Oznacza to, że przeżywając sytuację graniczną człowiek staje się egzystencją, czyli w pełni się urzeczywistnia. Jest to radykalny wstrząs, w którym ujawnia się autentyczny wymiar ludzkiego istnienia²⁹. Dzieje się tak dlatego, że przeżycie sytuacji granicznej, która wywołuje trwogę, powoduje, na co zwraca uwagę Maciej Potępa, że człowiek

²⁷ Por. E. Podrez, *Kompromis i pojednanie jako przykład sytuacji krańcowych oraz granicznych*, w: *Etyka wobec sytuacji granicznych*, dz. cyt., 54-55.

²⁸ K. Jaspers, *Filozofia egzystencji. Wybór pism*, tłum. z niem. D. Lachowska, A. Wołkowicz, Warszawa 1990, 143.

²⁹ „(...) our authentic self is what is deepest and most original in us”. E. Latzel, art. cyt., 182.

wycofuje się z bytu empirycznego („wykraczanie poza przedmiotowość”) i opiera się na samym sobie, czyli odkrywa egzystencję jako możliwość bycia³⁰. Wówczas więc człowiek doświadcza głębi swej istoty, ponieważ staje się kimś konkretnym i niepowtarzalnym, zgodnie z konkluzją Jaspersa, „przeżywać sytuacje graniczne i egzystować to jedno i to samo”³¹. Bez doświadczenia rozdarcia, tragiczności losu, bez konfliktów nie zrodziłaby się bowiem możliwość bycia sobą. Sposób bycia właściwy egzystencji, który kształtuje się przez doświadczenie sytuacji granicznych, rozszerza i wyostża (*sharpen*) wrażliwość na to, co jest istotne, czyli pozwala odróżnić to, co autentyczne od tego, co fałszywe. Wówczas, jak zauważa Edwin Latzel, ujawnia się to, co jest niezbędne, aby uczynić życie prawdziwie ludzkim (*making my life a truly human life*)³². To właśnie przeżycie sytuacji granicznych odsłania człowiekowi nie tylko prawdę o świecie, w którym żyje, ale także prawdę o nim samym. Co to znaczy? Otóż w sytuacjach ostatecznych wychodzi na jaw, czy to, co o sobie sądzimy, pokrywa się z tym, jacy naprawdę jesteśmy. Dokonywane wybory ujawniają, czy wartości uznawane przez nas za najwyższe, są tymi, które realizujemy. Innymi słowy, sytuacje graniczne stanowią sprawdzian (choć dość okrutny) dla głoszonych przez nas zasad, norm i wartości. Tym samym, doświadczenie tych sytuacji umożliwia rozszerzenie samoświadomości.

Nierzadko wartości i normy, które człowiek dotąd uznawał za ważne, w sytuacjach tragicznych okazują się nieistotne i nieużyteczne. Pojawia się wówczas pytanie o prawdę, dającą życiu orientację, podstawę, punkt oparcia. Zwraca na to uwagę Jaspers, twierdząc: „już początkowa świadomość świata i mej aktywności prowadzi mnie do sądu: powinno być coś innego, niż jest. Powinienem czynić coś innego, niż czyniłem”³³. To, co budzi w nas niepokój, przywraca jedno-

³⁰ Por. M. Potępa, dz. cyt., 405.

³¹ K. Jaspers, *Philosophie*, t. 2, München 1973, 204, cyt. za: R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 105.

³² Por. E. Latzel, art. cyt., 190.

³³ K. Jaspers, *Wiara filozoficzna wobec objawienia*, tłum. z niem. G. Sowiński, Kraków 1999, 466.

częściej obecność pytań podstawowych, które są wyrazem potrzeby etycznej, a dotyczą sensu i wartości. Zarówno pytania, jak i odpowiedzi są uwarunkowane doświadczeniem indywidualnym, z pewnością nie mieszczą się z żadnym schemacie. Podporą nie mogą być zatem rozważania teoretyczne, gdyż zdarzenia krańcowe wymykają się jednoznacznym ocenom. Powszechne zasady są bezosobowe, dlatego, jak argumentuje Jaspers, z ogólnego imperatywu nie da się wydedukować nakazu adekwatnego do jednostkowej sytuacji konkretnego człowieka. Musi on dokonać własnego wyboru, co do treści wypełniającej ten nakaz³⁴. Na pytanie jednostki, co powinna uczynić tu i teraz, nie ma odpowiedzi, której mógłby udzielić ktokolwiek inny niż ona sama³⁵. Jednostka zdana jest więc jedynie na siebie, czyli na swoje sumienie, intuicję i wrażliwość. W obliczu sytuacji granicznej człowiek jest sam, ponieważ nikt nie może go zastąpić w jego decyzji. Odpowiedzialność ciąży jedynie na nim i z nikim nie może jej dzielić. Na fakt ten zwraca uwagę Roman Rudziński, który wskazuje, że „prawda (...) konstituuje się dopiero przez subiektywne, jednostkowe zajmowanie postawy wobec rzeczywistości; wiążąc się nierozdzielnie z wartościowaniem, będzie ona dla każdej jednostki inna, zakorzeniona w jej niezastępowanych aktach wyboru i w doświadczeniach”³⁶. Do podobnych wniosków dochodzi Piotr Domeracki, zauważając, że moralność jest tą sferą, w której człowiek jest samotny. Uzasadniając tę tezę, stwierdza: „w sensie źródłowym moralność jest zjawiskiem wydarzającym się w samotności podmiotu moralnego. (...) Moralność w swej najgłębszej warstwie, a więc z istoty, jest monologiczna, monadyczna, indywidualistyczna”³⁷.

Moralność należy do sfery osobistej autonomii i indywidualnej odpowiedzialności, ponieważ jej źródłem jest sumienie. Odpowiedzialność z kolei jest niewymienna, nie można jej oddać, pożyczyć, może

³⁴ Por. R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 39-40.

³⁵ Por. tamże, 55, 74.

³⁶ Por. tamże, 52-53.

³⁷ P. Domeracki, *Samotność podmiotu moralnego jako sytuacja graniczna*, w: *Etyka wobec sytuacji granicznych*, dz. cyt., 304.

być podjęta tylko indywidualnie, a zatem jest zawsze moja w sposób absolutny. W konsekwencji, wybór wartości czy norm jest zawsze moim wyborem, za który odpowiadam przed sobą³⁸. Z przedstawionych analiz wynika, że w sytuacjach granicznych człowiek doświadcza w sposób źródłowy swojej wolności i odpowiedzialności. Oznacza to, że doświadcza siebie jako podmiotu, czyli tego, który decyduje o sobie i w ten sposób stwarza siebie (kształtuje to, jaki jest).

Z powyższych rozważań można wnioskować, że doświadczenie sytuacji granicznej umożliwia rozwój poczucia odpowiedzialności za siebie, czyli przeżycia własnej podmiotowości. Trzeba bowiem zauważyć, że sytuacja graniczna wymaga od człowieka dokonania autonomicznego wyboru moralnego. Dlatego właśnie przyczynia się ona do moralnego samookreślenia się podmiotu na drodze wyboru wartości i przyjęcia na siebie określonych obowiązków. Przeżycie sytuacji granicznej stanowi źródłowe doświadczenie moralne również z uwagi na fakt, że, co zauważa Janusz Krupiński, „sumienie rodzi się (...) dopiero wraz z utratą pewności, z brakiem zaufania do siebie, do własnych przekonań, żywionych przez siebie wyobrażeń dobra czy zła. (...) Stąd żyć w prawdzie to żyć w niepewności, z poczuciem ryzyka... Bez forsowania swego punktu widzenia, w gotowości do porzucenia go”³⁹.

Przeżycie sytuacji granicznej skłania więc do pytania o samego siebie. Konflikty moralne ujawniają przed jednostką jej własne potrzeby, uczucia, pragnienia, a zatem umożliwiają przeżywanie siebie. Jednocześnie zmuszają do ciągłej weryfikacji swojej postawy i prowadzenia dialogu ze sobą, gdyż podmiot nigdy nie jest sam dla siebie całkowicie przejrzysty. W sytuacjach granicznych człowiek poznaje siebie, zarówno swoją skończoną kondycję, jak i swój charakter. Wiedza o tym, jaki człowiek jest, dotąd niedostępna, często dopiero wtedy się odsłania. Ludzkie działanie bowiem nie wynika wówczas z określonych norm, powinności czy posłuszeństwa, ale stanowi spontaniczną, osobistą odpowiedź. W niej wyraża się autentyczna kondycja moralna i egzysten-

³⁸ Por. tamże, 307-313.

³⁹ J. Krupiński, *Doświadczenie mistyczne jako źródło etyki/postawy etycznej*, w: *Etyka wobec sytuacji granicznych*, dz. cyt., 273-274.

cyjna człowieka. Przeżywa on prawdę o sobie, która go określa, czyli warunkuje jego stosunek do świata, innych ludzi i samego siebie.

Sytuacje graniczne odgrywają ważną etyczną i egzystencjalną rolę również dlatego, że nierzadko stawiają pod znakiem zapytania uznawane dotąd wartości, normy i zasady. W sytuacjach granicznych wiara człowieka w sens własnego życia zostaje często zachwiana. Przeżycie cierpienia, śmierci czy zdrady rodzi wątpliwość w istnienie dobra, sprawiedliwości, czyli wprowadza niepokój i chaos. Człowiek staje wówczas przed wyzwaniem przywrócenia wiary w sens wartości, zasad i norm. Zadanie to podjęte jako proces twórczy (czyli wprowadzający nowe elementy, kryteria, sposoby wartościowania) wymaga namysłu nad sobą, odczytania dobra w kategoriach egzystencjalnych, nadających życiu sens. Wówczas, gdy życie jawi się jako zagrożone, człowiek przeżywa poczucie odpowiedzialności za nie. Wydaje się jednak, że lęk, jaki towarzyszy doświadczeniu sytuacji granicznych, przezwyciężyć może jedynie bezwarunkowa afirmacja istnienia. Podobną tezę formułuje Roman Rudziński. Twierdzi on, że postawa autentyczna „jest to postawa heroiczna, przezwyciężająca lęk i śmierć w drodze dobrowolnego zaangażowania w świecie, podejmująca odpowiedzialność za to, że dajemy świadectwo człowieczeństwu w tym miejscu i w tych okolicznościach”⁴⁰.

Sytuacja graniczna ma wymiar egzystencjalny, ponieważ człowiek doświadcza w niej siebie jako jednostki wolnej i autonomicznej. Jednostka przez wolność, co dostrzega Roman Rudziński, jest sobie powierzona jako zadanie, czyli jako projekt do zrealizowania⁴¹. Ośrodkiem wolności jest wybór egzystencjalny, który nie dotyczy motywów, celów czy działań, ale samego podmiotu. Jak wyjaśnia Jaspers, „wybór ten jest decyzją, by w istnieniu empirycznie określonym być sobą”⁴². Decyzja ta oznacza, że jednostka przyjmuje odpowiedzialność za swoje istnienie, uświadamiając sobie, że je tworzy, gdyż mimo determi-

⁴⁰ R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 109.

⁴¹ Por. tamże, 56.

⁴² K. Jaspers, *Philosophie*, t. 2, Berlin 1932, 181, cyt. za: R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 80.

nacji przyrodniczych czy społecznych autonomicznie rozstrzyga, co przynależy do niej jako egzystencji. Warto jednak dodać, że decyzja, w której jednostka wybiera siebie, niesie niepokój, gdyż nigdy nie ma pewności, że wybór jest trafny. Wolności bowiem, na co zwraca uwagę Rudziński, nieodłącznie towarzyszy lęk⁴³.

Warto się zastanowić, jakie znaczenie dla etyczności ma doświadczenie wolności. Jak zauważa Jaspers, świadomość wolności jest jednocześnie świadomością konieczności. Teza ta wyraża się w stwierdzeniu: „chcę, ponieważ muszę”. Oznacza to, że jednostka jest wolna wówczas, gdy podporządkowuje się wewnętrznemu imperatywowi. Obejmuje on te normy, które są tożsame z ja. Wydaje się, że poglądy Jaspersa są zgodne z powyższą tezą, gdyż niemiecki filozof podkreśla, że obowiązujące są te normy, w których jestem obecny ja sam⁴⁴. Wynika z tego, że ich doświadczeniu towarzyszy przeżycie oczywistości. Konieczność wolności, co dostrzega Roman Rudziński, polega również i na tym, że człowiek ma zobowiązania wobec swojej przeszłości, tzn. powinien pozostać wierny temu, czego dokonał. To zobowiązanie ustanawia więź między kolejnymi etapami istnienia. Element konieczności, zawarty w każdym wyborze, ujawnia jednak pewien paradoks egzystencji, a mianowicie: gdy jednostka tworzy siebie, jednocześnie siebie zastaje, jako daną w tym, co ją zobowiązuje⁴⁵. Analizując związek, jaki zachodzi między wolnością a koniecznością, Jaspers dochodzi do wniosku, że „nie mogę być sobą, jeśli nie chcę, i nie jestem jeszcze sobą przez to, że chcę sobą być; wprawdzie staję się, o ile siebie tworzę; ale jeśli jestem sobą, to przecież siebie nie stworzyłem”⁴⁶.

⁴³ Por. R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 80, 84.

⁴⁴ Por. K. Jaspers, *Filozofia egzystencji. Wybór pism*, dz. cyt., 166-167.

⁴⁵ Por. R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 85.

⁴⁶ K. Jaspers, *Philosophie*, t. 2, Berlin 1932, 181, cyt. za: R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 85-86.

5. EGZYSTENCJALNY CHARAKTER PODMIOTOWOŚCI

Jaki obraz podmiotowości wyłania się z powyższych analiz? Zgodnie z myślą Jaspersa, podmiotowość nie ma charakteru racjonalnego, lecz egzystencjalny, jednostkowy i niepowtarzalny. Doświadczenie własnej podmiotowości wyraża się w przeżyciu wolności, tzn. człowiek może być sobą dzięki wolności. Jak bowiem wyjaśnia Jaspers, „nie wiem, kim jestem, ponieważ nie jestem, lecz mogę być sobą przez wolność”⁴⁷. Bycie sobą nie jest więc czymś danym, lecz jest dla jednostki wyzwaniem, zadaniem do realizacji⁴⁸, przede wszystkim zadaniem moralnym. Dzięki wolności człowiek chce stać się tym, kim może i powinien być. W przeciwieństwie do istnienia empirycznie określonego, czyli tego, co w człowieku gotowe, a zatem całokształtu czynników biologicznych, społecznych, kulturowych, bycie sobą jest takim sposobem istnienia, który podmiot realizuje przez wolność i bezwarunkowe działanie. Wolność egzystencjalna nie ma jednak nic wspólnego z przyczynowością, ponieważ wiąże się ze sferą sensu i wartości. Ma zatem charakter ontologiczny i etyczny zarazem. Warto jeszcze raz podkreślić, że wybór nie dotyczy konkretnego działania, ale sposobu bycia samego wybierającego. Przedmiot i podmiot wyboru są więc tym samym. Jak tłumaczy Jaspers, chodzi o to, że jednostka wybiera, by w istnieniu empirycznym być sobą: „w decyzji doświadczam wolności, w której już nie o czymś, lecz o sobie samym rozstrzygam, w czym niemożliwe już jest oddzielenie wyboru od ja, lecz ja sam jestem wolnością tego wyboru. Zwykły wybór ukazuje się jako wybieranie między dwiema obiektywnościami: wolność zaś istnieje jako wybór mnie samego”⁴⁹.

⁴⁷ R. Rudziński, *Człowiek w obliczu nieskończoności. Metafizyka i egzystencja w filozofii Karla Jaspersa*, dz. cyt., 259.

⁴⁸ Podobną tezę głosi R.A. Cherwitz: „Selfhood is achieved, never simply given”. Tenże, dz. cyt., 225.

⁴⁹ K. Jaspers, *Philosophie*, t. 2, Berlin 1932, 35, cyt. za: R. Rudziński, *Człowiek w obliczu nieskończoności. Metafizyka i egzystencja w filozofii Karla Jaspersa*, dz. cyt., 265.

Istnienie jednostki staje się wówczas ekspresją wolności, w której ona sama traktuje siebie jako rezultat dobrowolnego wyboru, czyli bierze za siebie odpowiedzialność. Można zatem stwierdzić, że bycie sobą jawi się w nurcie egzystencjalnym jako, zgodnie z określeniem Józefa Krakowiaka, heroiczna odmiana istnienia, męstwo bycia, rozumiane jako bycie gotowym⁵⁰. Opisując ten sposób bycia, Jaspers używa terminu „postawa autentyczna” i jak wyjaśnia: „jest to postawa heroiczna, przewyciężająca lęk i śmierć w drodze dobrowolnego zaangażowania w świecie, podejmująca odpowiedzialność za to, że dajemy świadectwo człowieczeństwu”⁵¹. Jest to zatem bezwarunkowa afirmacja istnienia.

Warto zapytać, w jaki sposób koncepcja sytuacji granicznych wiąże się z tą wizją podmiotowości. Otóż, jak wskazuje Czesława Piecuch, to właśnie tragizm ludzkiej egzystencji łączy się nierozzerwalnie z wolnością, indywidualnymi wyborami, egzystencjalnymi decyzjami, jednostkowym stosunkiem do ograniczeń⁵². Tragizm umożliwia „skok poza empirię”, czyli egzystencjalną zmianę. Uzasadniając, że istnieje źródłowy związek między przeżywaniem sytuacji granicznych a egzystencją, Jaspers argumentuje, że „byt przejawia się w klęsce. Ponosząc klęskę, nie tracimy bytu, lecz właśnie doznajemy go w pełni i stanowczo. Nie ma tragizmu bez transcendencji. Nawet w oporze czystego samoutwierdzenia (...) obecne jest transcendowanie: ku bytowi, którym człowiek właściwie jest i którego ginąc doświadcza jako samego siebie”⁵³. To przekonanie Jaspersa dobrze wyjaśnia Józef Krakowiak, który prowadzi badania na temat tragizmu ludzkiej egzystencji. Wskazuje on, że sytuacje graniczne są miejscem urzeczywistnienia sensu ludzkiej egzystencji, ponieważ ze stanu zagubienia człowieka wyrastają jego zadania i możliwości. Wiedza tragiczna jest więc wiedzą egzy-

⁵⁰ Por. J. L. Krakowiak, *Tragizm ludzkiej egzystencji jako problem filozoficzny*, Warszawa 2005, 424, 430.

⁵¹ R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 109.

⁵² Por. Cz. Piecuch, *Człowiek metafizyczny*, Kraków 2001, 166.

⁵³ K. Jaspers, *Filozofia egzystencji*, dz. cyt., 331.

stencjonalną, czerpaną z przeżywania sytuacji granicznych⁵⁴. Jaspers stara się udowodnić, że „ponoszące klęskę myślenie pozwala odczuć się tego, co rzeczywiste”⁵⁵. Co to znaczy? Jak wynika z badań niemieckiego filozofa, rzeczywiste jest to, co istotne i prawdziwe w jednostce. A zatem doświadczenie siebie to odsłonięcie tego, co istnieje rzeczywiście, czyli egzystencji. Postawa autentyczna, którą postuluje Jaspers, odnosi się do sposobu bycia jednostkowego podmiotu. Dotyczy więc jednostki, a nie człowieka w ogóle⁵⁶. W niej zawiera się moment decyzji, wybór fundamentalny, którego każdy musi dokonać sam. Można więc powiedzieć, że podmiot wybiera swoje istnienie, czyli na mocy wolności odkrywa, że może i powinien istnieć. Jednostka konstytuuje się jako podmiot autentyczny w tym ontologicznym wyborze. Trzeba podkreślić, że owo ustosunkowanie się do swojego istnienia wymaga ustosunkowania się do bytu absolutnego, dlatego w strukturze tego podmiotu, czyli egzystencji pojawia się skierowanie na to, co wieczne. To właśnie odniesienie do tego, co absolutne i transcendentne, wpływające z bezwarunkowej decyzji sprawia, że jednostka staje się sobą.

6. ZAKOŃCZENIE

Czym jest zatem doświadczenie siebie w ujęciu Jaspersa? Jak wynika z jego rozważań, jest to moment egzystencjalnego doświadczenia, który pojawia się w sytuacjach ostatecznych. Niemiecki filozof twierdzi, że „jednostka uobecnia sobie, dzięki myśleniu o sobie i doświadczeniu siebie, swe własne źródło”⁵⁷. Doświadczenie to nie ma więc charakteru epistemologicznego, ale egzystencjalny i moralny zarazem. Zdaniem Jaspersa bowiem „jako tożsamy z moją samowiedzą nigdy

⁵⁴ Por. J. L. Krakowiak, dz. cyt., 428-429, 432.

⁵⁵ K. Jaspers, *Filozofia egzystencji. Wybór pism*, dz. cyt., 135.

⁵⁶ Tę tezę Jaspersa tłumaczy E. Latzel: „I am not a ‘man in general’, with all the potentialities of being as man, but am bound to the non-recurrent, concrete reality of my existence, and that as existence I always find myself in a specific situations”. Tenże, art. cyt., 195.

⁵⁷ K. Jaspers, *Filozofia egzystencji. Wybór pism*, dz. cyt., 117.

nie jestem autentycznie sobą”⁵⁸. Doświadczenie siebie to doświadczenie prawdy egzystencji, które dokonuje się we wzlocie, w skoku – w wolności. Chodzi mu o tę wolność źródłową, egzystencjalną, w której biorę za siebie odpowiedzialność. Treścią tak rozumianej wolności jest „źródłowa konieczność autentycznego ja”. W konsekwencji, „jeśli (...) porzucam to, czym stałem się w decyzji, to zarazem unicestwiam samego siebie”⁵⁹. Oznacza to, że decyzja i bycie sobą to jedno i to samo. Doświadczyć siebie to tym samym „ujmować samego siebie jako swój własny wybór, za który ponosi [się] odpowiedzialność”⁶⁰. Egzystencja nie jest więc czymś danym na stałe, ale jakby odkrywa się i zasłania, jest nieustannym zadaniem⁶¹. Można ją ująć jako ruch, który musi być wciąż na nowo powtarzany i asymilowany. Takie właśnie znaczenie przypisuje egzystencji Piotr Szalek, wskazując, że „nie może być nigdy i raz na zawsze zrealizowana do końca, (...) pozostaje zawsze zadaniem do samorealizacji”⁶².

Jak wynika z przeprowadzonych analiz, podmiotowość doświadczana w polu sytuacji granicznych nie posiada żadnego substancjalnego elementu, który gwarantowałby trwałe posiadanie statusu bycia sobą. Bycie sobą, w tradycji egzystencjalistycznej, polega na ustosunkowywaniu się do siebie samego z uwagi na wartości i sens. Jednostka kształtuje siebie dzięki aktom wyboru, które dotyczą jej samej. Bycie sobą ujmuje zatem Jaspers nie substancjalistycznie, lecz aktualistycznie, jako proces stawania się i kreacji, czyli zadanie do urzeczywistnienia w twórczym działaniu⁶³. Jak słusznie zauważa Roman Rudziński „odrzućcie substancjalizm stanowi o tym, że nie można przyjąć ani cielesności, ani psychiki, ani nawet duszy za podstawę identity”

⁵⁸ Tamże, 97.

⁵⁹ Tamże, 171.

⁶⁰ Tamże, 173.

⁶¹ Do podobnych wniosków dochodzi R. A. Cherwitz: „the challenge of living an authentic existence is a constant task”. Tenże, dz. cyt., 225.

⁶² P. K. Szalek, *Karla Jaspersa koncepcja śmierci jako sytuacji granicznej*, Analiza i Egzystencja 3(2006), 93-94.

⁶³ Por. R. Rudziński, *Jaspers*, dz. cyt., 77-79.

subiektywnie doświadczanej”⁶⁴. Egzystencja nie jest żadnym atrybutem czy cechą, ale ośrodkiem aktów. Jest to swoiste zaprzeczenie esencjalizmu: podmiot nie jest substancją, lecz aktem, jednostka nie istnieje, ale kreuje siebie⁶⁵. Trzeba bowiem zauważyć, że Jaspers łączy pytanie ontologiczne, dotyczące istnienia, podstawy bytowej z pytaniem etycznym: o sens, cel i wartości. Podstawa bytu jest zatem jednocześnie podstawą sensu.

THE ULTIMATE SITUATION AS THE MOMENT OF SELF-EXPERIENCE ACCORDING TO KARL JASPERS

Summary

The subject of the article is the link between ultimate situations and self-experience. Deliberations show that experiencing ultimate situations broadens self-consciousness, because it is in these moments that we see if we are in fact the way we perceive ourselves, and whether those values we prefer are those, which we ourselves preserve. What's more, anxiety and chaos force us to ask fundamental questions about whether we really are the way we would like and should be. And so, we are forced to enter into a dialogue with ourselves. We have to give answer to the questions about what is the best way to live – it is a fundamental choice. Moreover, in ultimate situations, the individual is left to their own devices, nobody can help them make a decision, so they experience personal responsibility and freedom. The individual has a chance to perceive that which transcends their bodily nature, biological existence – what is unchangeable and infinite.

Key words: ultimate situation, self-experience, Jaspers Karl, subjectivity

⁶⁴ Tenże, *Człowiek w obliczu nieskończoności. Metafizyka i egzystencja w filozofii Karla Jaspersa*, dz. cyt., 273.

⁶⁵ Por. tamże, 363-364.